

Written by МАТАТ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ, к.ю.н., асистент кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету ім. Я.Мудрого (м.Київ)

Thursday, 03 October 2019 21:13

Одним зі шляхів подолання прогалин в процесі правозастосування є використання особливого виду правоположень, які за своєю природою наближаються до правової норми, але не стають нею [1, с. 8]. Їх існування як особливої правової реальності пов'язано із призначенням судової практики, що виявляється в забезпеченні конкретності й визначеності юридичного регулювання. Категорія «правові позиції» використовується вітчизняною юриспруденцією відносно нетривалий період часу, до цього частіше зустрічався термін «праволоження», який було введено у вітчизняну правову систему у радянський період з метою наукової кваліфікації нормативності актів судової влади [2, с. 47]. Під праволоженням розумілися загальні положення, що сформульовані у процесі правозастосовної діяльності відповідних органів, які носять підзаконний характер та містять конкретизуючі правові норми щодо тих або інших однорідних фактичних складів [3, с. 65-68]. Як зазначає з цього приводу В. В. Лазарев, будь-яке праволоження є «офіційним приписом правозастосовного органу щодо розуміння та використання права у зв'язку із виникненням певної життєвої ситуації, що підпадає під дію закону» [1, с. 8]. У свою чергу С. С. Алексєєв пропонує провести між праволоженням та правовою нормою знак рівності, стверджуючи, що праволоження – це також норма, у будь-якому разі з того моменту, коли вироблене судами положення починає застосовуватися ними як типізоване рішення даної життєвої ситуації [4, с. 59]. Досліджуючи юридичну природу праволожень, вчений визначає їх як об'єктивовані результати судової чи іншої індивідуально-правової діяльності компетентних органів, як відносно самостійні правові явища, специфічний різновид правової реальності [5, с. 262]. За твердженням С.С. Алексєєва, кожний акт суду чи іншого правозастосовного органу, пов'язаний із застосуванням права відносно конкретного життєвого випадку, є частиною досвіду, із сукупності яких утворюється практика. Із плином часу у відношенні однотипних, повторюваних ситуацій, тих чи інших категорій справ цей досвід узагальнюється в актах вищих судових органів. Сутність цього досвіду полягає в тому, що в актах органів правозастосування закріплено порядок вирішення юридичної справи, викладено у тій чи іншій формі правове розуміння конкретної юридичної ситуації, втілено, конкретизовано відносно певної ситуації зміст чинних правових норм. Інакше кажучи, в таких актах відбувається фіксація судження правозастосовного органу, яке у той чи іншій мірі конкретизує зміст закону по відношенню до даних фактичних обставин [5, с. 261-262].

На думку М.М. Вопленка, праволоження є усталеними типовими рішеннями щодо застосування юридичних норм, які у дійсності набувають рис юридичних норм та загальних правил, а у силу типовості правозастосовної ситуації, значущості сформульованих у процесі тлумачення та застосування загальних правил для наступної юридичної практики та авторитету правозастосовного органу набувають значення прецеденту [6, с. 74].

У практичній площині відповідні праволоження покликані конкретизувати норми права. В. Реутов виокремлює три види таких праволожень: 1) ті, що виникають при заповненні прогалин у праві; 2) ті, що конкретизують і деталізують зміст приписів загального характеру; 3) ті, що виникають у результаті конкретизації та деталізації загальних положень, понять і термінів законодавства [7, с. 5]. Так, ще за радянських часів визнавався факт створення нового положення, не відомого законодавству, здатного слугувати вирішенню конкретних справ внаслідок застосування судами аналогії [8, с. 56]. В ті часи праволоження знаходили своє вираження у таких формах як керівні

Written by МАТАТ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ, к.ю.н., асистент кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету ім. Я.Мудрого (м.Київ)
Thursday, 03 October 2019 21:13

роз'яснення Пленумів Верховних Судів (СРСР та союзних республік), а також рішеннях судів з принципів, важливих правових питань [3, с. 26-27].

У сучасних умовах правоположення так само містяться в роз'ясненнях, що надаються вищими судовими органами, а також рішеннях цих судових органів з принципів питань. Надання зазначених роз'яснень полягає насамперед у необхідності забезпечення однакового розуміння й застосування закону, завдяки чому досягається стабільність у розвитку відповідних правовідносин.

В.В. Лазарев так характеризує нормативний характер постанов Пленуму: «у постановах пленуму Верховного Суду завжди містилися, містяться та не можуть не міститися правила поведінки загального характеру, що звернені якраз не до конкретного суду, а до всіх судових інстанцій та до невизначеного кола осіб у зв'язку з можливістю їх звернення до судових органів. Одноразове застосування норм права ніколи не вичерпує зміст керівного роз'яснення. Керівні роз'яснення пленуму хоча й тимчасово, але заповнюють прогалини у законодавстві, вносять новий елемент до правового регулювання.

Постанови відрізняються достатньою визначеністю та містять положення нормативного характеру, що мають юридичну силу» [9, с. 141]. При цьому слід погодитись із Д.Ю.

Хорошковською, яка відзначає, що роз'яснення, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду не є судовими прецедентами в класичному варіанті загального права.

Однак, той факт, що постанови Пленуму не є судовими прецедентами, не свідчить, у свою чергу, що вони не є джерелами права, в яких не містяться нові правоположення [10, с. 127].

У літературі наводиться цілий ряд ознак юридичної природи постанов Пленуму Верховного Суду, що нагадують нормативно-правові акти: 1) у деяких випадках конкретизуючий нормативний характер роз'яснення Пленуму Верховного Суду може ґрунтуватися на порівняльній інтерпретації двох норм чи більше, що встановлені різними статтями (частинами) будь-якого закону; 2) схожість з нормативним актом – «нормативність» постанов Пленуму Верховного Суду втілюється іноді в автономній дії (це може мати місце у випадку, коли сам роз'яснювальний, а, точніше, правовий акт, що конкретизується постановою, перестав діяти, замінений іншим; положення нового акту потребують аналогічної інтерпретації, а постанова, що видана раніше, зберігається); 3) у практиці Верховного Суду СРСР мав місце випадок надання постанові Пленуму зворотної дії; 4) у практиці відомі випадки, коли постановами Пленуму окремим нормативним положенням надавалось більш широке значення, ніж те, що малось на увазі спочатку; 5) зміни у законодавстві повинні призвести до визнання, що постанови Пленуму Верховного Суду втратили чинність, але в силу автономного характеру дії постанов, визнання відповідної постанови такою, що втратила чинність, оформлюється постановами Пленуму в особливому порядку; 6) нормативність постанов Пленуму підкреслюють кодифікаційні заходи щодо їх впорядкування; нерідко наступними постановами змінюються раніше видані; 7) сам Верховний Суд вживає таке поєднання слів, яке підкреслює, що постанови Пленуму підлягають «застосуванню» так само, як й законодавчі акти [11, с. 181-183].

За змістом всі постанови пленуму Верховного Суду можна розподілити на п'ять груп: (а) постанови, в яких вищі судові органи обмежуються цитуванням нормативно-правових актів або ж відсилають до них; (б) постанови, що містять рекомендації загального характеру; (в) постанови, в яких вищі судові органи надають тлумачення законодавства; (г) постанови, за посередництвом яких долаються прогалини в законодавстві шляхом

Written by МАТАТ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ, к.ю.н., асистент кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету ім. Я.Мудрого (м.Київ)

Thursday, 03 October 2019 21:13

застосування аналогії закону чи права; (ґ) постанови, де сформульовані положення, які раніше не існували в чинному законодавстві [12, с. 155-160].

В Україні повноваження Пленуму Верховного Суду щодо систематизації та оприлюднення правових позицій цього суду нормативно закріплені в положеннях Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. Так, згідно п. 10-1 ч. 2 ст. 46 Закону № 1402-VIII з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ Пленум Верховного Суду узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані. Пунктом 102 частини другої цієї ж статті вказаного Закону визначено, що за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики Пленум Верховного Суду надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ.

Водночас слід констатувати, що правові позиції містяться не лише в постановах Пленуму Верховного Суду (а також постановах пленумів вищих спеціалізованих судів, що мало місце до припинення діяльності Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищого господарського суду України, Вищого адміністративного суду України згідно пункту 7 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 1402-VIII), а й у відповідних судових рішеннях у випадках, коли порядок суддівської мотивації має особливе значення для подальшого вирішення аналогічних справ. Так, вирішуючи справу про юридичну природу правовідносин, що виникають при бездоговірному користуванні чужою земельною ділянкою, Велика Палата Верховного Суду сформулювала правові позиції, де зазначила: «фактичний користувач земельної ділянки, який без достатньої правової підстави за рахунок власника цієї ділянки зберіг у себе кошти, які мав заплатити за користування нею, зобов'язаний повернути ці кошти власнику земельної ділянки на підставі частини першої статті 1212 ЦК України» [13] (тобто як за майно, набуто без достатньої правової підстави).

С.В. Шевчук розглядає правоположення, що містяться у мотивувальній частині акта судової влади як результат здійснення судовою владою правотворчої функції у поєднанні із її правозастосовною та інтерпретаційною функціями, характеризує їх як такі, що мають обов'язкову силу не тільки для сторін у справі, але й для інших суб'єктів права відповідно до закону або в силу принципу ієрархічності судової системи (обов'язковість рішень вищих судів для нижчих) або в силу їх переконливості при розгляді аналогічних справ. Винятками з цього правила є постанови Пленуму Верховного Суду, в яких правоположення сформульовані у результаті узагальнення практики, тобто без посилання на конкретні судові рішення та рішення щодо офіційного тлумачення Конституційного Суду (праваположення містяться також й у резолютивній частині) [2, с. 61]. При цьому слід відзначити, що правоположення створюються судами на підставі вже існуючих норм та правових принципів, а не шляхом виявлення власної суб'єктивної волі, не можуть змінювати або скасовувати закон й, будучи проявом суддівської правотворчості, пов'язані здебільшого з тлумаченням (конкретизацією) права та заповненням прогалин [14, с. 395].

Необхідність надання Пленумом відповідних роз'яснень пояснюється здійсненням контрольних повноважень Верховним Судом за єдністю та однаковістю застосування судової практики. При цьому важливо, аби не тільки постанови Пленуму мали обов'язковий характер, але й те, щоб рішення нижчих судів по конкретних справах

Written by МАТАТ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ, к.ю.н., асистент кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету ім. Я.Мудрого (м.Київ)
Thursday, 03 October 2019 21:13

узгоджувались з аналогічними рішеннями вищих судів [2, с. 336].

Визнаючи нормативний зміст за рішеннями вищих судів, Шевчук С.В. зазначає, що це стосується тієї мотивувальної частини рішення, де дається тлумачення законодавства, розкривається зміст правових норм та принципів, усуваються прогалини та неузгодженості тощо. Таким чином, судова практика конкретизує закони, доповнюючи законодавця, стає джерелом права у випадку, коли у нормативно-правових актах містяться прогалини, їх текстуальне викладення є неоднозначним для розуміння, суперечливим та породжує проблеми при правозастосуванні [2, с. 72].

Формулювання Верховним та вищими спеціалізованими судами відповідних правоположень є проявом здійснення правотворчої функції суду, яка безумовно не є основною, а лише доповнює правозастосовну та інтерпретаційну [2, с. 333; 15, с. 99]. При цьому термін «правоположення» розглядається як синонім терміна «правова позиція», що здебільшого використовується для характеристики діяльності конституційних судів у пострадянських країнах та відображає загальносвітову тенденцію, що спрямована на широке визнання нормативності актів судової влади [2, с. 50]. Фактично ці правоположення, як стійкі типові рішення застосування правових норм, що реально здобувають риси загальних правил, за своїм значенням і роллю у судовій практиці наближаються до переконливих прецедентів, добре відомих англо-американській правовій сім'ї [8, с. 58-59].

В Україні термін «правова позиція» дістав нормативне закріплення відносно нещодавно, хоча й до цього вживався як Конституційним, так і Верховним та вищими спеціалізованими судами при посиланні на аргументацію прийнятих ними рішень. М. Тесленко пропонує розглядати правові позиції як систему правових аргументів, правоположень (праворозуміння), зразків (правил) прецедентного характеру, правових орієнтирів; виявлення тих численних потенційних можливостей, тих багатих на юридичний зміст пластів, які у концентрованому вигляді містяться в конституційних нормах; як правові висновки і уявлення Суду в результаті інтерпретації (тлумачення) законів та інших нормативно-правових актів, що знімають невизначеність права, як систему аргументів, наведених Конституційним Судом для обґрунтування свого рішення [16, с. 36-37].

Відтак зазначені правові позиції, вироблені судовими органами, конкретизують закони, стають правовим орієнтиром при вирішенні спірних питань за умов, коли у нормативно-правових актах містяться прогалини.

Водночас в якості необхідних умов застосування правових позицій слід визначити наступні: 1) відповідність положень (правових позицій), що містяться в актах судової влади, обставинам спірного випадку за юридично істотними ознаками; 2) наявність оприлюдненої судової правової позиції; 3) посилання в правозастосовному акті на норму права, що є підставою для створення правової позиції, а в разі необхідності – на відповідну постанову Пленуму Верховного або вищого спеціалізованого суду чи інший акт судової влади, на підставі якого вирішено справу.

Водночас на відміну від прецедента як джерела права судова практика не призводить до створення нової юридичної норми, а пов'язана здебільшого з роз'ясненням вже наявних норм, виробленням певних усталених правил стосовно застосування норм при вирішенні аналогічних справ.

Викладене дозволяє дійти висновку про важливу роль судової практики, яку остання відіграє в процесі конкретизації законів. Тому є всі підстави стверджувати, що правові

Written by МАТАТ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ, к.ю.н., асистент кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету ім. Я.Мудрого (м.Київ)

Thursday, 03 October 2019 21:13

позиції (правоположення) нерозривно пов'язані з чинними правовими нормами, які будучи загальними правилами, в ході застосування неминує конкретизуватися в інших, підпорядкованих цим нормам правилах. Особливого значення конкретизуюча функція судової практики набуває за умов наявності прогалин в законодавстві, коли закріплення в постановках вищих судових органів типового рішення по справах певного роду, створення так званого прецеденту застосування права, є необхідною складовою повноцінного механізму реалізації права.

Список використаних джерел:

1. Лазарев В.В. Правоположения: понятие, происхождение и роль в механизме юридического воздействия. Правоведение. 1976. № 6. С. 3—15.
2. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2008. 433 с.
3. Судебная практика в советской правовой системе / под ред. Братуся С.Н. Москва: «Юридическая литература», 1975. 328 с.
4. Алексеев С.С. Государство и право: нач. курс. Москва: Юрид. лит., 1996. 190 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. Москва: ТК Велби, Изд.-во Проспект, 2008. 576 с.
6. Вопленко Н.Н. Источники и формы права. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. 102 с.
7. Реутов В.П. Юридическая практика и развитие законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1968. 21 с.
8. Погребняк С.П., Уварова О.О. Судова практика: поняття та функції. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2004. № 9 (35). С. 47—59.
9. Общая теория права и государства: учебник / [Афанасьев В.С., Герасимов А.П., Гойман В.И. и др.]; под ред. В.В. Лазарева. Москва: Юристъ, 1999. 520 с.
10. Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 194 с.
11. Зивс С. Л. Источники права. Москва: Наука, 1981. 240 с.
12. Боннер А.Т. Судебный прецедент в российской правовой системе. Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. 2004. № 3. С. 151—161.
13. Постанова Великої палати Верховного Суду від 23.05.2018 р. у справі № 629/4628/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296547> (дата звернення: 03.10.2019).
14. Марченко М.Н. Источники права: учеб. пособие. Москва: Издательство «Проспект», 2006. 760 с.
15. Погребняк С. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 4 (35). С. 92—99.
16. Тесленко М. Юридична сила і значення правових позицій Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. 2003. № 4. С. 36—41. {jcomments on}